

فصلنامه‌مخط‌اول

رهیافت انقلاب اسلامی
سال سوم، شماره ۱۱، زمستان ۱۳۸۸
صفحه ۸۳ تا ۹۶

تأملی بر شعر و شاعری در دوره دفاع مقدس

افسانه رحیمیان، مدرس دانشگاه پیام نور ارومیه

چکیده:

هشت سال جنگ تحمیلی و دفاع مقدس تأثیر شگرفی در عالم ادبیات و به ویژه ادبیات منظوم پدید آورد و ذوق و قریحه و اندیشه نسل بیدار جامعه را به خلق ادبیاتی نو و امیدآفرین سوق داد و بستری مناسب را برای احیای تفکرات و باورهای عمیق و ژرف دینی و مذهبی در قالب شعر فراهم آورد که این تحولات به نوبه خود، فرم و قالب و هنجارگریزی^۱ ویژه‌ای را می‌طلبید.

شعر جنگ و به عبارتی، دفاع مقدس شعری توانا است و وسعتی به پهنای ابدیت دارد؛ از این رو، این جستار در پی آن است که نشان دهد چگونه شعر در یک دوره حساسی چون جنگ تحمیلی توانست انسان‌ها را در مسیر تعالی قرار داده و با ایجاد تغییر و تحولاتی در ارزش‌ها و در پی آن تحریک عواطف میهنی و دینی طیف وسیعی از مردم، قلمرو تازه‌ای را در تاریخ کشور ایران بگشاید و شاعر به عنوان وجدان بیدار عصر خویش چگونه توانسته است از عهده توصیف جریان جنگ تحمیلی برآید.

کلید واژه: شعر جنگ، شاعر دفاع مقدس، قالب شعری، تفکر دینی، عواطف میهنی.

مقدمه:

با مطالعه تاریخ هر کشوری متوجه می‌شویم که آن دسته از حوادث و رویدادهایی که تأثیر عمیقی در زندگی و تاریخ یک ملت داشته باشند، همگام با خود، فرهنگ، ادبیات و هنر و... را نیز تحت الشعاع قرار می‌دهند. آنچه گفتنی است اینکه ادبیات یک کشور بیش از شاخه‌های دیگر آن سعی در انعکاس مسائل روز جامعه دارد.

با نگاهی به تاریخ پر سابقه کشور خود می‌بینیم که کشور ما به دلیل موقعیت خاص استراتژیکی و داشتن یک نظام اعتقادی متقن و راسخ، خواه یا ناخواه، عرصه تاخت و تازها و تحولات متعددی بوده است. ظهور و پیروزی انقلاب اسلامی، استقرار نظام جمهوری اسلامی و نیز وقوع جنگ تحمیلی، از جمله تحولات مهم تاریخ این کشور در سال‌های اخیر هستند که باعث دگرگونی‌هایی در ساختارها و هنجارهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فکری و روحی، فرهنگی و هنری جامعه شده‌اند. در این میان شعر به لحاظ سادگی، بیان دلنشین و آهنگین آن که بیشترین تأثیر را بر مخاطب می‌گذارد، این تغییرات زمانی را به خود پذیرفته و به سرعت به انتقال منظوم وقایع ناشی از آن‌ها همت گماشته است.

شعر و شاعر دفاع مقدس:

جریان جنگ تحمیلی چنان تأثیر شگرفی در عالم ادبیات پدید آورد که رهبر انقلاب در آغاز جنگ و دفاع مقدس فرمودند: «جنگ با همه مصائبش بر کاتی به همراه دارد؛ یکی از آن برکات، تألیف قلبی بود که ذهن و زبان مردم ایران را در اقصی نقاط این کشور پهناور به هم نزدیک و متحد ساخت.»^۱ آری، از جمله برکات دوران جنگ، ظهور شاعران بی‌شمار از گوشه گوشه این کشور اسلامی و پدید آمدن آثاری ارزشمند با درون‌مایه‌های دینی و مذهبی و ملی و میهنی است. از دیگر دستاوردهای بارز دفاع مقدس در زمینه شعر و شاعری، ایجاد اتحاد و انسجام فکری و ذهنی در میان شاعران مختلف است. شاعران در این دوره با وجود تنوع رویدادها، درباره یک چیز سرودند و فقط نحوه نگاه آنان به موضوع و تبدیل آن به مضمون و ارائه آن تا حدی متفاوت بود.

«شاعر وجدان عصر خویش و تاریخ بشر است.»^۳ شاعر متعهد، مسئولیت سنگینی در قبال مردم و جامعه خویش بر عهده دارد و باید سعی کند ارزش‌های متعالی حاکم بر عصر خویش را در شعر منعکس کند و فریاد رسای انسان‌های عصر خویش باشد. او باید تمامی مسائل مهم روز را در شعر خویش به تصویر بکشد و آن را برای نسل‌های آینده ثبت و ضبط نماید. دکتر حکیمی در مقاله «شعر و آفاق تعهد» در وصف شاعر واقعی چنین ابراز عقیده می‌کند: «شاعر کسی نیست که امواج را درک کند، امواج را همه درک می‌کنند. شاعر خوب کسی

است که اعماق را درک کند و چون کسی اعماق را درک کرد و از سطح گذشت به ایمان می‌رسد و چون به ایمان رسید، به جاودانگی می‌پیوندد.^۴ مؤلف تذکره شعرای معاصر ایران نیز چنین می‌گوید: «یک شاعر یا هنرمند واقعی باید فرزند زمان خود باشد. باید آن‌قدر روحیه حساس و تأثیرپذیر داشته‌باشد که دردها و نیازمندی‌های اکثریت مردم را درک کند و آینه گویای رنج و شادی مردم زمان باشد.»^۵ این چنین شاعری در حکم وارث رنج‌ها و اندوه‌ها و خوشی‌های مردم عصر خویش است و به طور قطع، شعرش از ماندگاری و تأثیرگذاری بیشتری برخوردار خواهد بود. شاعر در هر عصر و دوره‌ای، مسئولیت خاص آن دوره را بر عهده دارد و باید بتواند جامعه اطراف خود را بشناسد و درک کند و در شعر خود بگنجانند و لحظه‌ای از حوادث و وقایع زمان خود غافل نشود. می‌توان گفت شاعر مورخ منظوم عصر خویش است.

شاعر در این دوره خود را وارث و حافظ خون عاشقان و ثبت‌کننده لحظات ارزشمند یادآور حماسه عاشورا می‌داند و با یک تعهد قلبی و عملی به حفظ ارزش‌های متعالی جنگ و دفاع مقدس می‌پردازد. او خود را در میان مردمی شیدا، ایثارگر و از جان گذشته ناچیز می‌بیند و خود را قطره‌ای از دریای خروشان مردم باایمان می‌داند. او به دریایی از شور و حماسه، کوهی ستر از ایمان و ارزش‌های الهی و معنوی تکیه زده است و مضامین عمیق شعرش را از جنگاوری‌ها و رشادت‌ها و جانبازی‌های مردم مبارز به وام می‌گیرد و حنجره یک امت و زبان حال یک ملت می‌شود.

شاعر دفاع مقدس خود را مدیون مردم آزاده و سلحشوری می‌داند که به پشتوانه از خودگذشتگی و ایثار فرزندان غیور و رشیدش می‌تواند در هوای پاک آزادی سرود رهایی، ایمان و اخلاص ناب، باورها و اعتقادات درونی و... را سردهد. او در این دوره، با حفظ برخی از مسئولیت‌ها و کنار گذاشتن برخی دیگر، وظیفه مبارزه، روشنگری، انتقاد، ثبت وقایع خارق‌عادت و انسان‌دوستانه و میهن‌پرستانه و خداجویانه و... را هم به دوش می‌کشد.

شاعر دفاع مقدس در آن برهه حساس بسان یک بسیجی واقعی در سنگر سخن با سلاح قلم به دفاع از ارزش‌های اسلامی و اعتقادی می‌پردازد. (گروه زیادی از شاعران حتی افتخار حضور در جبهه‌های جنگ و نبرد را نیز پیدا کردند و شعرشان نمایشگر تصاویر عینی جنگ گشت).

ممکن است که در دوره‌ای از ادوار تاریخی، حوادث و رویدادهای متنوع و گوناگونی رخ دهد و شاعر فرصت سرایش با پردازش دقیق را نداشته‌باشد. یکی از این دوره‌هایی که شاعر با تنوع حوادث و موضوعات مواجه می‌شود، دوره دفاع مقدس و جنگ تحمیلی

بود. در این دوره، جریانی سرخ در جامعهٔ متلاطم و پراشتهای ایران با چنان سرعت و تندى در حال گذر بود که امکان مهار کردن آن در شعری استوار و تمام عیار تا حدی غیرممکن بود. از جمله دغدغه‌های مهم شاعران این دوره، پرشتاب بودن جنگ تحمیلی و وقایع مربوط به آن بود؛ به نحوی که از شاعر فرصت اندیشیدن و تأمل‌های شاعرانه را سلب می‌کرد و به او امکان به کارگیری فنون و تکنیک‌های خاص شعر و شاعری را نمی‌داد و به قول مایاکوفسکی منتقد و شاعر روسی «چه بگویم» جای «چگونه گفتن» را گرفته بود؛ شاعر به ناچار سعی می‌کرد با رویکردی سطحی اما جهت‌دار خود را در حوزهٔ هدایت تکوینی قرار دهد.^۶ موضوعات بسیار متعدد و متنوع بود و شاعر چاره‌ای جز ارائه آن‌ها بی‌توجه به آرایش ظاهریشان نداشت؛ پر بی‌راه نخواهد بود اگر اشعار این دوره را، شعرهایی «شتاب‌زده و روززده» بنامیم.^۷ در واقع ناگهانی و غیرمنتظره بودن حادثهٔ جنگ و سرعت وقایع روی داده، توجه به مخاطب، اقتضای زمان را در نظر گرفتن و پاره‌ای از عوامل دیگر باعث شد که عنصر اصلی موجود در شعر - که اساس شعر به عقیدهٔ بسیاری از شعرشناسان بر آن استوار است^۸ - یعنی تخیل^۹ اندکی ضعیف جلوه کند و در مقابل از عاطفه^{۱۰} سرشار باشد.

«از ویژگی‌های بارز شعر این دوره، باید به نمود مضامین مختلف مربوط به جنگ اشاره کرد. شاعر تصاویر ذهنی خود را از واقعیت‌ها می‌گیرد و کمتر به کنایه و تصاویر مخیل و سمبلیک توجه دارد. در شعر این دوره، بیشتر توجه شاعران به تشبیه‌های صریح به منظور واقعه‌گویی بر مبنای اخبار جنگ است. شاعر سعی می‌کند تا آنچه را شنیده یا در میدان مبارزه به چشم خود دیده، بدون هیچ کم و کاستی به مخاطب عرضه کند؛ اما عمق واقعه تا حدی است که شاعر مجالی برای پرداخت مخیل تصویرهای شعری خود ندارد.»^{۱۱}

در تعریف شعر دفاع مقدس می‌توان گفت: «به سروده‌ها و نوشته‌هایی که مردم را به دفاع در مقابل ستم و بیداد ستمگران برمی‌انگیزانند، یا تصویری از بیداد زمان را که مبتنی بر آرمان‌ها و اندیشه‌های الهی (مقدس) است، برای هوشیاری و بیداری مردم ترسیم می‌کنند، شعر دفاع مقدس می‌گویند.»^{۱۲}

شعر دفاع مقدس تجربه‌های گرانسنگ ملتی را به تصویر کشید که در طی هشت سال جنگ تحمیلی، ایمان ناب و خالص و راسخ، عشق‌ورزی به معبود ازلی و ابدی و از خودگذشتگی و جانفشانی در راه ایمان و عقیده و وطن خود را به معرض نمایش گذاشتند و در این جنگ نابرابر و تهاجمی، هیچ رخوت و سستی و یاسی به خود راه ندادند. شعری که آینهٔ تفکر و احساس جبهه‌نشینان و تجلی‌گاه اندیشه و فرهنگ یک نسل در هنگامهٔ درگیری و مبارزه بود.

شعر در این دوره خاص تجسم‌گر واقعی وقایع عصر خود و زبان صریح جامعهٔ خویش

گشت و وقایعی را تماشاگر شد که در طول چند قرن اخیر کم‌نظیر بود و از انسان‌هایی سرود که فداکاری‌ها و عروج با شکوهشان در طول تاریخ منحصر به فرد بود. از جمله ویژگی‌های عمده و اساسی شعر این دوره، محدود نبودن آن در حصار زمانی و مکانی خاص و مخاطبش مردم سرزمین‌های تحت ستم و تجاوز مستکبران عالم است. در هر کجا و هر مقطعی از زمان هر کشوری به موقعیتی چون موقعیت کشور اسلامی ایران دچار شود با تأثیرپذیری از شعر این دوره، مسیر مشخص و از پیش تعیین شده‌ای را در مقابل دیدگان خود مشاهده می‌نماید.

شعر دفاع مقدس، هدفدار و سازنده، پرشور و تپنده است؛ شعری است که شمیم طراوت و سرزندگی از واژه‌های آن به مشام می‌رسد و از یأس و سرخوردگی، احساسات سطحی و آرزوها و امیال حقیر بشری در آن اثری نیست؛ شعر امید و حرکت و آرمان‌های مقدس و اهداف والاست.

شعر دفاع مقدس حب به آرمان خواهی، فضیلت، ایثار و توحید، حب به بیان ارزش‌های اسلامی الهی و در خدمت خدا و خلق بودن است و توجه ویژه‌ای به درد و رنج انسان گرفتار در چنگال دشمن متجاوز دارد.^{۱۳}

در شعر دفاع مقدس نوعی عرفان حماسی موج می‌زند. منظور از عرفان در شعر این دوره، صوفی‌گری یأس‌آلود یا انتظارهای طاقت‌فرسای بی‌عمل نومیدانه قرون پیشین نیست. عرفان در این دوره، در میدان آتش و گلوله و خون و در سنگرها و جبهه‌های نور و روشنی در برابر ظلمت و تاریکی، حق در برابر باطل رقم می‌خورد. عارفان و سالکان این طریق آگاهانه در این وادی قدم نهادند و در گردان‌های منتظر شهادت و یا تیپ‌های مین‌پیمای شهادت‌طلب ثبت نام کردند. می‌توان گفت «عارفان دفاع مقدس، فهمیده‌هایی هستند که معادله جدید تن و تانک را خلق کردند که آن خود جلوه دیگری است از پیروزی خون بر شمشیر و تن بر تانک.»^{۱۴} «در شعر این دوره به جهت آمیزش ابعاد زمینی و حماسی با ابعاد آسمانی و عرفانی هم اوج اخلاص عارفانه موج می‌زند و هم اوج تکاپو و ستیز و حرکت حماسی.»^{۱۵} برای پرهیز از اطاله کلام، در یک نگاه کلی به شعر این دوره از نظر زبانی، ادبی و فکری به موارد زیر می‌توان اشاره کرد:

الف) از نظر زبانی:

سادگی و روانی، صمیمیت و صراحت، پرهیز از تعقیدات و پیچیدگی‌های لفظی و معنوی، پرهیز از تمثیل و نمادگرایی: «شعر پیش از انقلاب، به‌خصوص به دلیل وجود محدودیت‌های سیاسی و برای فرار از سانسور به دامن نوعی تمثیل و نمادگرایی پناه برده بود و از واژه‌ها، مفاهیم و نمادهایی استفاده می‌کرد که به وجوه و معانی مختلف قابل تأویل بود. پس از انقلاب چنین

ضرورتی در میان نبود.^{۱۶} بهره‌گیری از نمادها و تصویرپردازی‌های شاعرانه، زبان عاطفی به همراه اندوهی حماسی، اقبال و گرایش به شعر بیدل و سهراب سپهری به ویژه سبک هندی. زبان شعر در آغاز جنگ، تند و برانگیزاننده و در میانه نرم و عمیق‌تر است؛ سلامت زبان شعر در این دوره به جهت وجود شاعران جوانی که خود را مقید به رعایت قواعد شعری می‌دانستند، درخور توجه است. (البته جوان بودن شاعران گاه موجب بروز ضعف و کاستی‌هایی در شعر از جهات مختلف گشته است)، آسان‌گیری و شتاب‌زدگی در سرودن اشعار، تأمل‌های اندک شاعرانه، روی آوردن به مفاهیم انتزاعی، عادت‌زدگی و در عین حال یکنواختی، لحن خطابی، پر شور و تپنده و آرمان‌گرایانه و تأثیرگذار، واژه‌های گرم و خونین و اصطلاحات جنگ و نبرد و....

ب) از نظر ادبی:

کم توجهی به کاربرد آرایه‌های ادبی متنوع، وجود آرایه‌های بدیع لفظی چون جناس و واج‌آرایی و آرایه‌های معنوی چون ایهام، تشبیه، استعاره، تشخیص و کنایه بی‌آنکه شعر را به تصنع و تکلف بکشانند، استفاده از ردیف‌های بلند، رویکردی به اوزان عروضی رایج سبک هندی، به کارگیری ایجاز و پرهیز از اطناب‌های بی‌مورد، کاربرد ترکیبات واژگانی که تا پیش از این مهجور یا کم‌کاربرد بودند (شهید و شهادت، ایمان، دفاع، جهاد، مبارزه و...)، به کار بردن مفاهیم متناقض‌نما برای ارائه تصاویر تأثیرگذار و به یاد ماندنی، احیا بعضی از قالب‌های پیشین که در دوره‌های اخیر به آن‌ها توجهی نشده بود (رباعی، دوبیتی) و ارائه مفاهیم خاص در قالب‌هایی که تاکنون برای چنین مضامینی به کار نرفته بودند. (بحث قالب‌های شعری این دوره را بعد از این مبحث دنبال خواهیم کرد). و....

ج) از نظر فکری:

وجود مضامین و تصاویر مشترک و گاه تکراری به جهت فضاها و رویدادهای واحد که نشانگر اتحاد ذهنی و احساسات واحد شاعرانه و عمق تأثیر مسائل پیرامون جنگ است؛ از جمله مضامین و اصطلاحاتی چون: بیداری، ایستادگی، پرواز مرغ جان، خفاش شوم ظلم، لاله داغدار، رستم‌های زمانه، مرگ شیرین و سرخ، شهید و شهادت؛ گرایش به مفاهیم دینی و عاشورایی؛ ایثار و جانفشانی؛ دعوت به مبارزه و تشجیع و تهییج رزمندگان؛ تحقیر و تذلیل دشمن؛ قهرمانان خستگی‌ناپذیر؛ توصیف میداین جنگ و جبهه‌های نبرد؛ آرمان اصیل و مقدس شهیدان و دفاع از آن؛ آمیزش شخصیت‌ها و عناصر اسطوره‌ای و حماسی با شخصیت‌های دینی و مذهبی و تشبیه رزمندگان به آنان؛ ستایش امامان به ویژه امام حسین (ع) سرور و سالار شهیدان - به عنوان قهرمان واقعی حماسه عاشورا (شاعر با یادآوری حماسه عاشورا، خون شهیدان را در عروقتان به جوش می‌آورد و روحیه شهادت‌طلبی را در آنان تقویت می‌کند)؛ رجز‌گویی

اشعار؛ توجه دادن رزمندگان به مسئله لقاءالله و رضای دوست؛ شعر گاهی زخمه است، گاهی خنجر و گاهی دارویی آرامش‌بخش که سکر عرفان را در خود نهفته دارد؛^{۱۷} در پاره‌ای موارد توجه به موضوع، تا حدی در ساختار شعر اختلال پدید می‌آورد؛ چرا که شاعر دغدغه اصلی خود را طرح مسائل جنگ قرار می‌دهد و چندان عنایتی به تکنیک‌های شعری ندارد و همین مسئله دلیل فقر خیال و ظاهر آراسته در شعر این دوره را می‌نمایاند. شعر دارای سبک واحدی نیست و در مجموع سرشار از تنوعات و گوناگونی‌هاست، «شاعر می‌کوشد تا از خوان خون‌گذاشتن سواران صبح‌ظفر را به عنوان بهترین نمونه‌های حماسه مقاومت و پایداری ملتی مظلوم در برابر کفر و استکبار جهانی نشان دهد و شرح شکوه عظمت روح انسانی الهی را رقم زند و جاودانی سازد و یاد شهید بزرگواری را که برای حاکمیت توحید و استقرار نظام عدل الهی و پاسداری از آیین خداوند و میراث انبیای الهی، جان را در کف گرفت و آرام یافت، از خاطر رهروان طریق توحید و بازماندگان عرصه زندگی و حیات فراموش نشود.»^{۱۸}

«شکوهمندترین درای عشق و شهادت و پایداری برای استقرار عدل و مساوات در جهان، در شعر این دوره به صدا درآمد؛ درایی که حرمت خون بی‌گناهان را پاس داشت؛ درایی که طینش عظمت عدالت و باور به مساوات و برابری را در جای جای سرزمین‌های سوخته و رنج‌دیده اسلامی و غیر اسلامی فریادگر بود؛ درایی که در سپیده پرتنم آزادی‌اش، قیام منظومه عشق بود، قیام شقایق‌های عاشق بود، بالندگی شجره طیبه معرفت، عقیده و پایداری بود که در خون بهترین گل‌های این سرزمین ریشه بست.»^{۱۹} و.....

آنچه گفته شد عمده موضوعات و مباحث فکری شاعران دفاع مقدس بود که با دقت بیشتر در بررسی مجموعه آثار شاعران مورد نظر و مطالعه کتاب‌ها و مقالات متعدد در این زمینه به دست آمد.^{۲۰} حال باید دید که این مفاهیم و مضامین والا و در عین حال متنوع بیشتر در چه قالب‌های شعری ارائه شدند. آیا این مفاهیم متعدد قالب‌های متنوعی را می‌طلبیدند؟ این عوامل ذکر شده، چه تغییراتی را در قالب‌های شعری رایج و یا کم‌کاربرد ایجاد کرد؟ چه قالب‌هایی با اقبال و توجه بیشتر و چه قالب‌هایی با کم‌توجهی و حتی بی‌توجهی مواجه شدند؟ به عبارت دیگر، آیا می‌توان این دوره را دوره احیا و مرگ بعضی از قالب‌های شعری قلمداد کرد؟

قالب‌های شعری دفاع مقدس:

دوران انقلاب اسلامی و به ویژه هشت سال جنگ تحمیلی و دفاع مقدس زمینه‌ای مناسب را در جهت تحول قالب‌های شعری فراهم کرد. بسیاری از قالب‌های کلاسیک از جمله غزل

و مثنوی با رویکردهای نوینی بیشترین رواج را یافتند. بعضی از قالب‌ها چون رباعی و دوبیتی در این دوره لباس نو به تن کردند و احیا شدند و در مجموع تمام قالب‌ها از محدوده شناخته شده خود فراتر رفته و با حماسه و عرفان درآمیختند.

اینک به معرفی قالب‌های رایج در این دوره و تغییراتی که در آن‌ها حاصل شد، می‌پردازیم:

۱- غزل: رایج‌ترین و پرکاربردترین قالب شعری این دوره غزل است. «وجود صحنه‌های عاطفی و احساسی در طول سال‌های مقاومت و تجربه مستقیم شاعران در میدان‌های دفاع مقدس و عرصه مبارزات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، این قالب را از حیث معانی لطیف و پرشور بارور ساخت و موجب گسترش مضامین شعری غزل شد.»^{۲۱} می‌توان گفت روح غزل در تمام قالب‌های شعری این دوره به نحوی دمیده شده و به آن‌ها حیات و جانی تازه بخشیده است. از ویژگی‌های عمده غزل در دوره دفاع مقدس با توجه به وجود موضوعات و مضامین و معانی شعری متنوع و در عین حال نو و بدیع، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

آینه عواطف و تأثیر و تأثرهای درونی، داشتن لطافت و نرمی زبان، برخورداری از ژرف ساختی والا، بی‌پیرایگی و رهایی آن از تکلف و پیچیدگی، تأثیرگذاری و پایایی آن در اذهان مردم، آمیختگی عشق و عرفان و حماسه، مناسب بودن این قالب برای بیان مفاهیم و مضامین عرفانی و دینی و حماسی جنگ و پیوستگی معنایی ابیات (بیان روایی) و... قابلیت و ظرفیت بالای غزل سبب می‌شود که در این دوره اشکال مختلفی را به خود بگیرد و تجربه کند؛ از جمله:

۱-۱- غزل حماسی: تا پیش از انقلاب غزل‌های حماسی پراکنده‌ای وجود داشت، ولی بعد از انقلاب و به ویژه در دوران جنگ تحمیلی شرایط خاصی به وجود آمد که موجب شد غزل حماسی به عنوان یک جریان نیرومند و جدی در شعر مطرح شود. صلابت و فخامت حماسه در کنار نرمی و لطافت غزل، طرحی نو در این قالب کلاسیک به وجود آورد. دوران جنگ، دوره تلفیق لطافت روح و صلابت حرکات رزمندگان بود و قالب غزل - حماسه یا غزل حماسی مناسب‌ترین قالب برای بروز این حالات بود. اگر اندوهی در شعر این دوره مطرح می‌شود، اندوهی حماسی است که گاهی پس از مرگ پهلوانان دیده می‌شود آن هم به مقتضای روح حماسی، رنگ و بوی تغزلی به خود نمی‌گیرد.

۱-۲- غزل- قصیده: از دیگر قابلیت‌های قالب غزل در دوره مزبور، آمیزش آن با قصیده است. عمده غزل‌هایی که در آن‌ها وصف شهید، شهادت، ایثار و پاکبازی مردم، صبوری مادران و خانواده‌های عزیز از دست داده و... است، در حقیقت نوعی قصیده به شمار می‌روند؛ چراکه شاعر از همان آغاز قصد توصیف و ستایش دارد، اما به جهت سیطره روح غزل بر

شعر، آن را میان غزل و قصیده قرار می‌دهد.

۳-۱- غزل- مثنوی: آوردن یک غزل در میانه مثنوی. یک مثنوی بلند در این دوره گاهی به ضرورت محتوا به غزل تغییر می‌یابد و دوباره به مثنوی باز می‌گردد.

۴-۱- غزل نو: این نوع از غزل معاصر را باید ترکیبی از غزل سبک‌های خراسانی و عراقی و هندی دانست؛ به این معنا که از لحاظ استواری و فخامت زبانی نه از نظر ظرافت به سبک‌های خراسانی و عراقی نزدیک می‌شود و در ظرافت‌ها و نازک‌خیالی‌های تصویری به سبک هندی نزدیک و گاهی کاملاً به آن شبیه می‌شود.^{۲۲}

۲- قصیده: این قالب در دوره دفاع مقدس رو به افول نهاد؛ زیرا از قالب‌هایی بود که به دلیل مغایرت زیبایی‌شناسی آن با روح شتابناک دنیای امروز و ذهنیت هنری مخاطبان نوگرای این روزگار رواج و رونقی نیافت.^{۲۳}

روح قصیده و جهت‌گیری آغازین آن، ستایش بزرگان و قدرتمندان است.^{۲۴} در دوره مذکور هم، مدح و ستایش چهره‌های شاخص جبهه‌های نبرد و از جمله رهبر فقیه و معظم انقلاب اسلامی امام خمینی رضوان الله تعالی علیه با تکیه بر مبانی فرهنگ اسلامی رواج داشت. رنگ حماسی در این قالب هم مشهود است.

۳- مثنوی: در حوزه کلاسیک شعری، هیچ قالبی به اندازه مثنوی از تنوع و تعدد موضوعی و آزادی قافیه و آوردن ردیف‌های متنوع برخوردار نیست.^{۲۵} بلند و طولانی بودن این قالب، آن را بستر مناسبی برای گزارش و روایت لحظات و حوادث دوران هشت ساله جنگ کرده است.

۴- قطعه: این قالب هرگز نتوانست در شعر این دوره مجال بروز یابد.

۵- چهارپاره: این قالب را می‌توان برزخ شعر کلاسیک و معاصر نامید؛ پل عبور به سمت تحول در ساختار شعری و تا حدی مضمون و درون‌مایه شعر نیمایی.^{۲۶} ساختار بدیع این قالب و تنوعی که از حیث پرداخت مضمون و انتخاب قافیه و ردیف دارد، آن را مورد توجه شاعران قرار می‌دهد.

۶- رباعی: این قالب از قالب‌های مهم شعری احیا شده در این دوره است. از ویژگی‌های عمده این قالب: طربناکی، آهنگ دلنشین، کوتاهی و ایجاز و تأثیرگذاری بلافاصله آن، ضرباهنگ تکان دهنده مصراع چهارم، بهره‌گیری از عنصر انعطاف‌پذیری وزن و هماهنگی کردن نوسان وزنی با پیام و درون‌مایه آن و... می‌باشند.

«عادت شکنی گوهر اصلی و پایدار هنر است.»^{۲۷} رباعی امروز به نحو بارزی این گوهر را در خود پرورش داد. برای نمونه، در رباعی امروز، دیگر سخن از پوچی و بی‌اعتباری دنیا، مستی و بی‌خبری، دم را غنیمت شمردن نیست؛ بلکه سخن از جاودانگی و حیات است.

از امتیازات بارز این قالب در این برهه حساس آن است که بهتر و سریع تر از هر قالب دیگر - توانست شتاب و فشرده‌گی وقایع و لحظات پرتپش و پرتنش جنگ را انعکاس دهد.

۷- دوبیتی: این قالب مردمی، صمیمی‌ترین و ساده‌ترین احساسات و عواطف انسانی را با آهنگ دلنشین، طنین مضمون نشسته در آخرین مصراع و لطافت موسیقایی خود به تصویر کشید.

۸- قالب نیمایی و نو: این قالب نیز در این دوره با استقبال شاعران مواجه می‌شود. در دوران انقلاب اسلامی شاعران با این دید که شعر نو سرودن به معنای نوعی ابراز علاقه به غرب و بی‌عنایتی به ارزش‌های انقلاب تصور می‌شد^{۲۸}، چندان به آن توجه نداشتند، ولی شاعران دفاع مقدس به این قالب نیز روی خوش نشان دادند و در این عرصه طبع آزمایی و هنرنمایی کردند. اشعاری که در این قالب سروده شدند با زبانی روایی و نسبتاً بلند، تصویری از رشادت‌ها و ایثار و جانفشانی مردم را به تصویر کشیدند.

قالب‌های ذکر شده، عمده قالب‌های رایج در شعر این دوره بودند که شاعران متعهد و مسئول به آن‌ها عنایت ویژه‌ای نشان دادند. آنچه که در خور تأکید و یادآوری است اینکه شاعران از همه این قالب‌ها به اندازه یکسانی بهره جستند تا جایی که در دوره مورد بحث، نمی‌توان گفت که فلان شاعر به فلان قالب خاص بیشتر شناخته می‌شود؛ این امر نشانگر قدرت شاعری و زبان‌آوری شاعران این دوره است که در عرصه‌های مختلف هنرنمایی کردند. می‌توان همین امر را نیز از برکات شعر جنگ به حساب آورد.

نتیجه‌گیری:

بعد از مطالعه و بررسی آثار شاعران عرصه دفاع مقدس مشاهده شد که شعر جنگ عمیق‌ترین و ناب‌ترین احساسات شاعرانه و پویاترین و ماندگارترین حرکت‌های مردمی را در بستری از ایمان و ایثار و گذشت به نمایش گذاشت و فصلی زرین را در تاریخ کشور ایران اسلامی به روی مردم سخت‌کوش ایران و در بعد وسیع‌تری به روی جهان اسلام گشود و افتخار و غروری ملی و مذهبی را نصیب آیندگان ساخت.

شاعر، در پرداخت وقایع شتابناک و در عین حال تأثیرگذار عرصه جنگ و نبرد از لحنی ساده و صمیمی و بی‌تکلف مدد می‌گیرد و بدون آنکه به اصالت شعری آسیبی برساند، به راحتی و روانی نثر سخن می‌گوید. آنچه که شایان گفتن است اینکه شعر دفاع مقدس در مقطع زمانی جنگ (۵۹ تا ۶۷) محدود و منحصر نمی‌ماند، بلکه به جرأت می‌توان گفت که در سال‌های بعد از جنگ اشعار مربوط به این جریان قوی‌تر و منسجم‌تر و هنری‌تر است؛ چراکه شاعر دیگر در بحبوحه جنگ نیست و فرصت اندیشیدن دارد. می‌توان سال‌های بعد

از جنگ را سال‌های تکوین شعر دفاع مقدس نامید. دستیابی به نوعی هم‌اندیشی و اتحاد مضامین در ببحوئه جنگ از دستاوردهای عمده شعر جنگ است. راز این وحدت فکری و مضمونی و نیز راز پایداری شعر دفاع مقدس در سال‌های بعد از جنگ را می‌توان عمق مفاهیم مقدس دینی و آرمان‌های پاک شهیدان دانست.

شاعران دفاع مقدس رویکرد نوینی به قالب‌های کلاسیک از جمله غزل و قصیده و رباعی از لحاظ محتوایی داشتند؛ آنان نشان دادند که بدون آرایش‌های لفظی و معنوی پیچیده هم می‌توان اشعاری جذاب و محکم سرود. در ضمن، تکراری بودن بعضی از مفاهیم و مضامین و سبک‌های شعری، حالت یکنواختی، به شعر شاعر این دوره نمی‌دهد. از جمله نکات بارزی که در شعر این دوره جلب توجه می‌کند، توجه فراوان شاعران به اعتقادات و باورهای دینی و مذهبی و ملی با به کارگیری تلمیحات تاریخی و اشارات قرآنی است.

در نهایت می‌توان گفت که با توجه به اینکه شعر این دوره با عواطف و احساسات درونی دینی و میهنی مردم سر و کار دارد و جریانی که سبب سرایش چنین اشعار محکم و پایداری شد، از اهمیت و ارزش والایی برخوردار است، انتظار می‌رود که در آینده‌ای نزدیک، نقد و تحلیل آثار این دوره از زوایای مختلف با جدیت بیشتری دنبال شود و لازم به نظر می‌رسد که شاخه‌ای از ادبیات به این گرایش (دفاع مقدس) اختصاص داده شود. این پژوهش تنها قطره‌ای کوچک از این دریای بیکران است و این دریا به غواصان محقق بیشتری نیاز دارد و توجه بیشتری را به عنوان یک دوره مهم از تاریخ کشور ایران می‌طلبد.

پی‌نوشت:

۱. آشنایی‌زدایی یا «معنی بیگانه جستن» یا هنجارگریزی و خروج از قواعد و معیارهای زبانی از اصطلاحاتی است که به این عنوان، در ادبیات معاصر ایران و جهان مصطلح شده است. به عقیده شکولوفسکی و پیروان او، وظیفه ادبیات نه آشنا ساختن و قابل فهم گردانیدن مفاهیم دشوار که برعکس ناآشنا ساختن تعابیر مألوف است. در نظر او این ادبیات است که ادراک روزمره را ناآشنا می‌سازد تا ذوق معتاد خواننده را برای درک شعور و احساس تازه برانگیزد. جان کلام در نظر شکولوفسکی و دیگر شکل-گرایان این است که آشنایی‌زدایی بر آن است که با پرده برداشتن از چهره‌های ظاهری واقعیت، نگرشی تازه از دنیا (زیبایی‌ها) در اختیار خواننده بگذارد. (اصفهان‌عی عمران، نعمت؛ «برخی هنجارگریزی‌های بلاغی در شعر و ادب فارسی»، به‌کوشش محمد دانشگر، مجموعه مقاله‌های نخستین گردهمایی پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی، بهمن ماه ۱۳۸۰، ص ۴۵).
۲. اوستا، مهرداد؛ «ادبیات انقلاب اسلامی»، مجموعه مقاله‌های سمینار ادبیات انقلاب اسلامی ۳ تا ۵ دی ماه ۱۳۷۰، ص ۶۴.
۳. امین پور، قیصر؛ سنت و نوآوری در شعر معاصر، ص ۲۹۶.
۴. حکیمی، محمدرضا؛ «شعر و آفاق تعهد»، افسوس بی‌سخن (یادنامه مهرداد اوستا)، ج ۱، هادی سعیدی کیاسری، ص ۴۶.
۵. همان، ص ۴۸.
۶. کاکایی، عبدالجبار؛ شعر معاصر، ص ۵۲.
۷. اکبری، منوچهر؛ «شعر انقلاب نور»، مجموعه مقاله‌های سمینار ادبیات انقلاب اسلامی ۳ تا ۵ دی ماه ۱۳۷۰، ص ۱۲.
۸. شعر به نزد منطبقان کلام مخیل موزون باشد و در عرف جمهور کلام موزون مقفی. (خواجه نصیرالدین طوسی، معیار الأشعار، به اهتمام جلیل تجلیل، ص ۲۲). به جز تخیل بشری، واقعیتی در ادبیات وجود ندارد. (نورتروپ فرای؛ تخیل فرهیخته، ترجمه سعید ارباب شیرانی، ص ۶۰)
۹. تخیل کوششی است که ذهن هنرمند در کشف روابط پنهانی اشیاء دارد؛ نیرویی که به شاعر امکان می‌دهد که میان مفاهیم و اشیاء ارتباط برقرار کند. (شفیعی کدکنی، محمدرضا؛ ادوار شعر فارسی، ص ۹۰)
۱۰. عاطفه یا احساس زمینه درونی و معنوی شعر است به اعتبار کیفیت برخورد شاعر با جهان خارج و حوادث پیرامونش و خواننده را متأثر می‌کند. (همان)
۱۱. عظیم‌زاده، امیرعلی؛ «نگاهی به تاریخچه شعر مقاومت و بررسی آن در دوره دفاع مقدس»، مجله علوم انسانی، ویژه «فرهنگ و ترجمه»، س ۱۶، ش ۷۲، آذر و دی ماه ۱۳۸۶، ص ۴۵.
۱۲. «بازتاب دفاع مقدس در آینه شعر فارسی». // <http://www.navideshahed.com>
۱۳. اکبری، منوچهر؛ «شعر انقلاب نور»، مجموعه مقاله‌های سمینار ادبیات انقلاب اسلامی ۳ تا ۵ دی ماه ۱۳۷۰، ص ۱۶.
۱۴. همان، صص ۱۶ تا ۱۸.
۱۵. یاحقی، محمدجعفر؛ جویبار لحظه‌ها، ص ۲۰۶.
۱۶. همان، ص ۲۰۸.
۱۷. رستگار، مهدی؛ «نوآمدگان شعر انقلاب»، مجموعه مقاله‌های سمینار ادبیات انقلاب اسلامی ۳ تا ۵ دی ماه ۱۳۷۰، ص ۲۷۰.
۱۸. کههدویی، محمدکاظم؛ «بررسی ادبیات تخیلی، بی‌هدف و متعهد در دوران معاصر و تحول آن‌ها در دوران انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی»، مجموعه مقاله‌های سمینار ادبیات انقلاب اسلامی ۳ تا ۵ دی ماه ۱۳۷۰، صص ۴۸۹ و ۴۹۰.
۱۹. کاشانی، سپیده؛ «ادبیات انقلاب و مبارزه با استعمار»، مجموعه مقاله‌های سمینار ادبیات انقلاب اسلامی ۳ تا ۵ دی ماه ۱۳۷۰، ص ۴۰۸.
۲۰. برای اطلاع بیشتر رک به: م. روان‌شید؛ شاعران امروز. حقوقی، محمد؛ شعر فارسی از آغاز تا امروز. کاکایی، عبدالجبار؛ شعر معاصر. همان، آوازه‌های نسل سرخ. علیدوستی، همایون؛ «تأملی بر شعر انقلاب اسلامی»، فصلنامه زبان و ادب دانشکده زبان و ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی علامه طباطبایی؛ ش ۳۶، س دوازدهم، تابستان ۸۷.
۲۱. ایران‌زاده، نعمت‌الله؛ «نگاهی به سبک غزل امروز»، ادبیات انقلاب، انقلاب ادبیات (مجموعه مقالات کنگره بررسی تأثیر امام خمینی (ره) و انقلاب اسلامی بر ادبیات معاصر)، ج ۲، اصفهان ۱۸ تا ۲۰ مهر ۱۳۷۷، ص ۱۰.
۲۲. رستگار، مهدی؛ «نوآمدگان شعر انقلاب»، مجموعه مقاله‌های سمینار ادبیات انقلاب اسلامی ۳ تا ۵ دی ماه ۱۳۷۰، ص ۲۵۶.
۲۳. روزبه، محمدرضا؛ ادبیات معاصر ایران (شعر)، ص ۳۱۰.
۲۴. سنگری، محمدرضا؛ نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس، ج ۳، ص ۱۳۸.
۲۵. باقری، ساعد و محمدرضا محمدی نیکو؛ شعر امروز (پژوهشی مبتنی بر مجموعه شعرهای منتشر شده ۵۷ تا ۶۹)، ص ۱۳۳.
۲۶. سنگری، محمدرضا؛ ج ۳، ص ۱۴۰.
۲۷. احمدی، بابک؛ ساختار و تأویل متن، ج ۱، ص ۴۷.
۲۸. یاحقی، محمدجعفر؛ جویبار لحظه‌ها، ص ۲۰۶.

منابع:

- احمدی، بابک. ساختار و تأویل متن. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۰.
- امین پور، قیصر. سنت و نوآوری در شعر معاصر. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چ ۲، ۱۳۸۴.
- باقری، ساعد و محمدرضا محمدی نیکو. شعر امروز: پژوهشی مبتنی بر مجموعه شعرهای منتشر شده از ۵۷ تا ۶۹. تهران: انتشارات بین المللی المهدی، ۱۳۷۲.
- حقوقی، محمد. شعر نو از آغاز تا امروز (دهه اول- دهه پنجم). مجلد ۱، تهران: نشر ثالث با همکاری نشر یوشیج، ۱۳۷۷.
- روزبه، محمدرضا. ادبیات معاصر ایران (شعر). تهران: نشر روزگار، چ ۳، ۱۳۸۶.
- سنگری، محمدرضا. نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس (ادبیات پایداری در اسلام و ایران). ج ۳، تهران: پالیزبان، ۱۳۸۰.
- شفیع کدکنی، محمدرضا. ادوار شعر فارسی (از مشروطیت تا سقوط سلطنت). تهران: توس، ۱۳۵۹.
- کاکایی، عبدالجبار. آوازهای نسل سرخ: نگاهی به شعر معاصر ایران. تهران: مؤسسه چاپ و نشر عروج، ۱۳۷۶.
- م. روان شید. با شاعران امروز: گفتگو با شاعران نسل نو. جلد ۱، تهران: انتشارات آروچ، ۱۳۷۹.
- یاحقی، محمدجعفر. جویبار لحظه‌ها: جریان‌های ادبی معاصر ایران. تهران: جامی، ۱۳۷۸.
- مقاله‌ها:
- اصفهانی عمران، نعمت. «برخی هنجارگریزی‌های بلاغی در شعر و ادب فارسی». به کوشش محمد دانشگر، مجموعه مقاله‌های نخستین گردهمایی پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی، بهمن ماه ۱۳۸۰.
- اکبری، منوچهر. «نگاهی به شعر انقلاب نور». مجموعه مقاله‌های سمینار بررسی ادبیات انقلاب اسلامی (۳ تا ۵ دی ماه ۱۳۷۰)، تهران: سمت، ۱۳۷۳.
- اوستا، مهرداد. «سخنی پیرامون ادبیات انقلاب اسلامی». مجموعه مقاله‌های سمینار بررسی ادبیات انقلاب اسلامی (۳ تا ۵ دی ماه ۱۳۷۰)، تهران: سمت، ۱۳۷۳.
- ایران‌زاده، نعمت‌الله. «نگاهی به سبک غزل امروز». ادبیات انقلاب، انقلاب ادبیات (مجموعه مقالات): کنگره بررسی تأثیر امام خمینی (ره) و انقلاب اسلامی بر ادبیات معاصر، ج ۲، اصفهان، ۱۸ تا ۲۰ مهر ۱۳۷۷.
- حکیمی، محمدرضا. «شعر و آفاق تعهد». به کوشش هادی سعیدی کیاسری، افسوس بی‌سخن (یادنامه مهرداد اوستا)، ج ۱، تهران: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۳.
- رستگار، مهدی. «نوآمدگان شعر انقلاب اسلامی: نقد و بررسی زبان، قالب و تصویرسازی شعر معاصر». مجموعه مقاله‌های سمینار بررسی ادبیات انقلاب اسلامی (۳ تا ۵ دی ماه ۱۳۷۰)، تهران: سمت، ۱۳۷۳.
- عظیم‌زاده، امیرعلی. «نگاهی به تاریخچه شعر مقاومت و بررسی آن در دوره دفاع مقدس». مجله علوم انسانی، ویژه «فرهنگ و ترجمه»، سال ۱۶، شماره ۷۲، آذر و دی ۱۳۸۶، شهریور ۱۳۸۷.
- علیدوستی، همایون. «تأملی بر شعر انقلاب اسلامی». فصلنامه زبان و ادب دانشکده زبان و ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی علامه طباطبایی، سال ۱۲، شماره ۳۶، تابستان ۱۳۸۷.
- کاشانی، سبیده. «ادبیات انقلاب و مبارزه با استعمار». مجموعه مقاله‌های سمینار ادبیات انقلاب اسلامی (۳ تا ۵ دی ماه ۱۳۷۰)، تهران: سمت، ۱۳۷۳.
- کهدویی، محمد کاظم. «بررسی ادبیات تحذیری، بی‌هدف و متعهد در دوران معاصر و تحول آن‌ها در دوره انقلاب اسلامی». مجموعه مقاله‌های سمینار بررسی ادبیات انقلاب اسلامی (۳ تا ۵ دی ماه ۱۳۷۰)، تهران: سمت، ۱۳۷۳.
- <http://www.navideshahed.com> «بازتاب دفاع مقدس در آینه شعر فارسی»

پښتونستان ښار علمي او مطالعاتي مرکز
پښتونستان ښار علمي مرکز